

Slechts weinig getuigen werden opgeroepen wegens hun gevorderde leeftijd, de meeste op grond van hun juridische en rechterlijke onderlegdheid. Het zou verkeerd zijn te menen dat onder de 'juristen' veel academisch geschoolden voorkomen. Het zijn meestal praktizijnen: burgemeesters, schepenen, provoosten, meiers, procureurs, notarissen, griffiers enz. Over het beroep van de getuigen worden precieze inlichtingen bezorgd door de auteurs (xiii-xvii).

De meeste verhoren hebben betrekking op de generale costume van stad, land en graafschap Namen, zelfs na de homologatie ervan in 1564. De auteurs menen, vermoedelijk terecht, dat de behoefte aan voorlichting over de costume van het land mede veroorzaakt werd door de relatieve onbekendheid ermee van de leden van de Raad, die afkomstig waren uit andere gewesten. De traditionele voorzichtigheid van juristen is op zichzelf geen voldoende verklaring.

De behandelde onderwerpen waren vooral van privaatrechtelijke aard, in de moderne zin van het woord. Bovendien hadden de meeste verhoren betrekking op onroerende goederen en onroerende zakelijke rechten. De bondigheid van de samenvatting van de besproken juridische vragen (inleiding, xviii-xx) wordt ruimschoots goedge maakt door het systematisch overzicht van de juridische onderwerpen (table systématique des matières, 337-340) en vooral door de uitvoerige index van de rechtstermen met verwijzing naar de nummers van de verhoren (index des termes juridiques, 325-335). De historici en topografen zullen hun gading vinden in de zeer verzorgde en gedetailleerde index van persoons- en plaatsnamen (index onomastique, 265-324).

De tekst van de 'enquêtes par turbe' (5-262) is uitgegeven met inachtneming van de gebruikelijke voorschriften. De verhoren zijn afgedrukt in chronologische volgorde. Telkens gaan de datum, de vindplaats in het archief van de Raad van Namen en een korte samenvatting van de rechtsregel aan de tekst van de 'enquête' vooraf.

Deze voortreffelijke bijdrage tot de kennis van het Naamse costumiere recht is te danken aan de samenwerking tussen een archivaris, mevrouw C. Douxchamps en een rechts-historicus, Prof. Ph. Godding.

G. van Dievoet

Heinz Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. LXXXVII, Jahrgang LXXVIII/LXXIX; Gütersloh: Gerd Mohn, 1972, 200 blz.).

Deze studie is een bewerkte dissertatie van de universiteit van Freiburg im Breisgau, waarin de schrijver het vestigingsproces van godsdienstige ballingen van Nederlandse afkomst (veelal uit de zuidelijke gewesten) in een zestal Duitse steden en te Londen tijdens de zestiende eeuw nagaat. De keuze viel op de Duitse centra Aken, Emden, Frankfort, Hamburg, Keulen en Wezel, waarmee wel de meest typische Noord- en West-Duitse steden in dit verband zijn getroffen. Men mist dan wel een vestigingsgebied als het Pruisische Danzig en omgeving, waar Nederlandse vluchtelingen reeds in de eerste fasen der Hervorming tijdens de jaren twintig en dertig zich vertoonden (voorstudies ontbreken hiervoor niet). Maar Schilling heeft, ook voor centra als Emden en Wezel, het jaar 1544 als begintermijn aangenomen en aldus de sacramentistische en anabaptistische ballingen van vroegere perioden buiten beschouwing gelaten, om zich te beperken tot de min of meer calvinistische uitwijkelingen van later jaren, hoogstens wat eenzame luthersen hier of daar aan-

RECENSIES

stippend. Het gaat er daarbij om de religieuze en sociaal-economische spanningen te onderzoeken die zich met allerlei varianten in de vluchtelingencentra voordeden. Kernprobleem is de wisselwerking van de reële en ideële factoren in de ontwikkeling, een bekend vraagstuk der hervormingsgeschiedenis, dat hier object wordt van detailonderzoek op een scherp afgebakend terrein.

De schrijver heeft zijn boek - na een algemeen oriënterende afdeling A - gesplitst in een gedeelte B, dat de sociaal-economische relaties tussen immigranten en inheemsen der zeven steden onderzoekt en een deel C, dat zich op de godsdienstige verhoudingen aldaar concentreert. Bij deze wijze van behandeling komen dezelfde centra meermalen in de loop van het verhaal in andere context ter sprake, ook weer in het slotgedeelte D, dat de resultaten formuleert. Voor de lezer is dit, ondanks de vele verwijzingen, niet de gemakkelijkste manier om te volgen hoe nu precies de concrete toedracht in een bepaalde stad is geweest. De verschillende facetten der ontwikkeling worden achtereenvolgens stad voor stad belicht met het doel ten slotte een beeld te krijgen van de 'Interferenz wirtschaftlicher und religiöser Faktoren' in uiteenlopende situaties.

Alleen in Emden, Wezel en Aken voltrekt zich de vestiging der ballingen zonder ernstige sociale spanningen en dragen deze in zeer positieve zin bij tot de economische opbloei van deze steden (van een *Wirtschaftswunder* is zelfs sprake bij Emden met zijn overwegend Nederlandse bevolking in die tijd, 68). Zij stimuleren hier de ontwikkeling der reformatie in de geest van het calvinisme, zeer sterk weer te Emden met zijn min of meer zwingliaanse voorgeschiedenis.

Elders deden zich de sociale ressentimenten van de in gilden georganiseerde handwerkerskringen vooral tegen de vroeg-kapitalistische ondernemers onder de ballingen gelden, zij het dat de stedelijke magistraat uit ruimer inzicht veelal een remmende werking uitoefende ten aanzien van deze neigingen der onderlagen. Dit was het geval te Londen, Frankfort, Keulen en ook Hamburg. In verband hiermee vallen hier veelal krachtige pogingen op te merken om de verbreiding van de religieuze opvattingen der Nederlanders tegen te gaan, behalve te Londen, waar de politiek der staatskerk in de praktijk tot soepele regelingen met de gemeenten der gereformeerde immigranten leidde. Zowel te Keulen als te Frankfort werd de invloed van het calvinisme binnen de perken gehouden door het sterke katholicisme respectievelijk lutheranisme. Hamburg was een bijzonder geval in zoverre hier in een lutherse omgeving de andersgezinde vreemdelingen gaandeweg om economische redenen toch volledig geaccepteerd werden.

Als belangrijke conclusie formuleert Schilling de betekenis van de presbyteriaal-synodale organisatievorm der calvinisten en van hun politieke energie (in de zin van het politiseren der reformatie), vergeleken met zowel doperse als lutherse tijdgenoten, die in deze opzichten tekortschoten (169 vlg.). Het resultaat van hun optreden toonde zich ook in een stad als Aken, waar de keuze voor het protestantisme ernstige politiek-economische consequenties meebracht voor de ingezetenen. Terecht wordt op de aantrekkingskracht van het calvinisme op zich zelf hier een zwaar accent gelegd.

Het boek berust op intensieve gebruikmaking van gepubliceerde bronnen en literatuur, ook van Nederlandse herkomst, waarvan de lijst op de bladzijden 182 tot 200 getuigt.

A. F. Meilink

L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608). Emanuel van Meteren (1535-1612)* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, 190 blz., f 37,45).

Misschien roepen de jaartallen in de titel de gedachte op, dat de twee behandelde figuren een homogene inhoud opleveren; dat is niet het geval, want zij hebben niets met elkaar van doen, kennen elkaar niet eens. De eerste is een echte humanist, die in Wenen na lang zwerfen eindelijk zijn beroep vindt, de tweede is koopman in Londen, die als aartsverzamelaar en herkomstig van Antwerpen belangstelling heeft voor het verloop van de Nederlandse opstand.

Toch is de heterogene inhoud verenigd door de belangstelling en de speciale kennis van de schrijver: geschiedenis van het bibliotheekwezen en van het boek. Blotius, tot nu toe hier nauwelijks bekend, werd 'praefect' der keizerlijke bibliotheek te Wenen (1575), waar hij heldere ideeën over de taak van bibliotheek en bibliothecaris formuleert. Met hem komen we in de wereld der humanisten, boven-nationaal gericht en tegelijk nationaal prikkelbaar, van zeer geschakeerde godsdienstzin, waar de scheiding 'ketter' of 'niet-ketter' moeilijk aan te geven is; de briefwisseling is er zeer levendig, die belangrijk bronnenmateriaal voor zeer uiteenlopende gebieden levert; boeken waren hun hartstocht en Blotius legt de grondslagen voor de hanteerbaarheid er van, als ze zijn opgeslagen op de planken.

Eén boek heeft Emanuel van Meteren op die plank gelegd: de beroemde *Memorien der Belgische ofte Nederlantsche Historie*. Daarover is door Fruin, Sneller, en anderen geschreven; daaraan heeft Verduyn zijn proefschrift gewijd (1926), een aanwinst voor tal van gegevens voor Van Meteren en zijn kring, waarin zijn volle neef Abraham Ortelius, de grote popularisator der cartografie, een belangrijke plaats innam. Hij was het ook, die Van Meteren een stoot gaf: maak van je berg materiaal een boek. Was er nog plaats voor twee hoofdstukken over Van Meteren, nadat Brummel zelf al enige tijdschriftartikelen over hem had geschreven?

Het antwoord is zonder meer: zeer zeker. Verduyn had eigenlijk zijn studieobject niet helemaal ernstig genomen; met tal van laatdunkende kenschetsen kleineert hij Van Meteren, die een 'brekebeen in 't schrijven van zijn moedertaal' is (59), een 'geschiedenisliehebber' (128) en dan nog een 'leek in zijn liefhebberij', een 'weinig begaafde man' op het niveau van 'lager onderwijs met een beetje Latijn' (43), met een 'manie van boekjes verzamelen' (151). Dat is natuurlijk zijn goed recht, was het niet, dat er dan toch anachronismen zijn binnengeslopen: het Nederlands was in het algemeen nog niet zo beslepen, dat het genre der geschiedschrijving als volwaardig instrument kon dienen; de kennis van het Latijn bij de humanisten stond toen op een plan, waarbij vergeleken een doctorandus in de Latijnse taal- en letterkunde van nu een beginner is. Als Van Meteren in de Antwerpse gevangenis (1575) een Latijns boek van Johannes Ludovicus Vives (1492-1540) leest ter voorbereiding op zijn terechtstelling - hij was gevangen genomen, mee omdat hij een psalmboek van Eobanus Hessus (1488-1540) in 'Latijns veers' bij zich had -, moet men voorzichtig zijn met onderschatting van zijn Latijn.

Brummel is voorzichtig; hij wil hem 'noch een kunstenaar noch een geleerde' noemen, en hij heeft hem herkend en positief gewaardeerd als een harde werker: '... bezielde ... door een geestdrift en gedreven door een brandende ijver, die elk volbloed historicus zouden gesierd hebben' (121).

In dit ernstig nemen heeft Brummel de hefboom gevonden - op grond van geduldig vergelijken van verschillende edities (1599, 1608, 1614) - de sedert Fruin voortwoekerende